
РОЗВИТОК ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

УДК 338.48–6:502.51(477.54)(045)

РЕКРЕАЦІЙНИЙ ЕКОЛОГО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДОЛИНИ РІЧКИ МЖА ЯК ТЕРИТОРІЇ МАЙБУТНЬОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

Пальчик О.О., Тетьоркіна В.А., Шепель І.М.,
Дехтярьова О.О., Чернікова Н.В.
Харківська гуманітарно-педагогічна академія
пров. Руставелі, 7, 61000, м. Харків
hgpa@kharkov.com

Наведено результати аналізу й оцінки рекреаційного еколого-туристичного потенціалу долини річки Мжа як території проєктованого національного природного парку «Мжанський», який за компонентами природного середовища (унікальність, оригінальність, естетична привабливість) доцільно використовувати в рекреаційній діяльності. *Ключові слова:* рекреація, еко-туризм, рекреаційний еколого-туристичний потенціал, рекреаційні ресурси.

Рекреационный эколого-туристический потенциал долины реки Мжа как территории будущего национального природного парка. Пальчик О.А., Тетеркина В.А., Шепель И.М., Дехтярева Е.А., Черникова Н.В. Изложены результаты анализа и оценки рекреационного эколого-туристического потенциала долины реки Мжа как территории проектируемого национального природного парка «Мжанский», который по компонентам природной среды (уникальность, оригинальность, эстетическая привлекательность) целесообразно использовать в рекреационной деятельности. *Ключевые слова:* рекреация, экотуризм, рекреационный эколого-туристический потенциал, рекреационные ресурсы.

Potential of recreational ecological tourist of Mzha River valley as the future national nature park. Palchuk O.O., Tetorkina V.A., Shepel I.M., Dekhtiarova O.O., Chernikova N.V. The results of the analysis and assessment of the recreational ecological and tourist potential of the Mzha River valley as the territory of the projected national nature park “Mzhansky” are described. It is expedient to use them in recreational activities in terms of the components of the natural environment (uniqueness, originality, aesthetic appeal). *Key words:* recreation, ecotourism, recreational eco-tourism potential, recreational resources.

Рекреація належить до вибіркового виду діяльності, яка стає необхідною умовою нормального життя людини для компенсації напруги, відновлення працездатності та продовження виробництва. Головне її завдання – відновлення фізичних та психічних сил кожного члена суспільства, всебічний розвиток його духовного світу.

Термін «рекреація» пов'язаний із терміном «екотуризм» (“ecotourism”), запропонованим 1980 р. мексиканським економістом-екологом Гектором Цебаллос-Ласкурейном (Hector Ceбалlos-Lascurain). На його думку, це поняття означає поєднання подорожі із дбайливим ставленням до природи і дозволяє поєднати радість знайомства і вивчення зразків флори і фауни з можливістю сприяти їх захисту [5].

Сьогодні екотуризм є багатогранним і міждисциплінарним поняттям, яке набуває статусу інтегрованого і включає галузі прикладного та теоретичного характеру. Екотуризм сьогодні – це комплексний, міждисциплінарний напрям, що взаємопов'язує інтереси туризму, охорони природи і культури. Екотуризм як явище характеризує кінець двадцятого століття та перспективи розвитку двадцять першого [9].

На думку Д. Каргалової, «екологічний туризм формує систему уявлень про цінності природних ресурсів, стимулює пізнавальну активність особистості, спонукає до оволодіння новими екологічними знаннями та їх використання з метою поліпшення стану навколишнього середовища» [4].

Об'єктами екотуризму можуть бути як природні, так і штучні елементи. Природні ресурси використовуються для задоволення економічних, соціальних та естетичних потреб за умови збереження культурної унікальності, найважливіших екологічних особливостей, розмаїття біологічних видів і життєво важливих систем [8].

Отже, екотуризм доцільно включити до системи екологічної освіти як один із прикладних компонентів. Його практична значущість реалізується у вихованні і формуванні духовно-моральної особистості. Водночас вирішальна роль екотуризму полягає у встановленні природовідповідних якостей людини. У процесі спілкування із природою вона починає усвідомлювати себе її частиною. Гармонія, яку людина відчуває, поєднуючись із природою, формує в її свідомості почуття любові, поваги, ощадливо-

сті щодо неї. Однак це поняття розроблене ще не достатньо [7].

На Заході рекреація є складовою частиною еко-туризму. О. Альмухамедова звертає увагу на те, що формування мережі природоохоронних територій – це процес безперервний, пов'язаний із виявленням своєрідних і унікальних природних об'єктів, створенням природно-антропогенних систем, що виконують природоохоронні, рекреаційні чи інші, вельми значущі для людини, функції. Однак усвідомлене ставлення до цих територій не тільки фахівців, але й населення загалом залежить від ступеня інформованості про значущість, унікальність і вразливість цих об'єктів. Затребуваність цієї інформації багато в чому визначається еколого-туристичним потенціалом цих територій [1].

На думку Т. Ніколаєнко, рекреаційний потенціал територій треба розуміти як сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території [6].

Рекреаційний потенціал передбачає наявність на території унікальних або принаймні цікавих не тільки для місцевих жителів об'єктів.

Н. Реймерс розуміє рекреаційний потенціал як один із показників природно-ресурсного потенціалу – ступінь здатності природної території позитивно впливати на фізичний, психічний і соціально-психологічний стан людини, пов'язаний з відпочинком [6].

На думку деяких авторів, природно-рекреаційний потенціал території являє собою сукупну можливість задоволення потреб духовного і фізичного розвитку суспільства і відтворення головної продуктивної сили – людини – шляхом раціонального використання властивостей і якостей природних ресурсів і об'єктів [2].

Рекреаційні ресурси – це компоненти природного середовища і феномен соціокультурного характеру, які завдяки особливим властивостям (унікальність, оригінальність, естетична привабливість, лікувально-оздоровча значущість) можуть бути використані для організації різних видів і форм рекреаційної діяльності. Для них характерні: контрастність зі звичним середовищем проживання людини в поєднанні природних і культурних середовищ. Рекреаційними ресурсами визнаються території, які відповідають двом критеріям: місце відрізняється від середовища проживання, звичного для людини; представлено поєднанням двох або більше природних середовищ.

Залежно від походження природні рекреаційні ресурси поділяються на фізичні, енергоінформаційні та біологічні [3].

До фізичних рекреаційних ресурсів належать всі компоненти неживої природи з фізико-географічними ресурсами: геологічні, геоморфологічні, кліматичні, гідрологічні, термальні. Енергоінформаційні рекреаційні ресурси являють собою поля ноосферної природи, що слугують чинниками атрактивності

місцевості або ландшафту і позитивно впливають на психо-фізичний стан людини. Цей тип ресурсів є основою для розвитку культурного та релігійного туризму.

Біологічні рекреаційні ресурси розуміють як усі компоненти живої природи. Всі природні рекреаційні ресурси (фізичні, біологічні, енергоінформаційні) об'єднані між собою і непорушно пов'язані потоками речовини й енергії, формують комплексні рекреаційні ресурси природно-територіальних рекреаційних груп. На цій основі виділені геологічні, морфологічні, кліматичні й інші типи природних рекреаційних ресурсів. Кожен з яких має притаманні тільки йому ознаки, на основі яких виділяють можливість використання і ступінь атрактивності; лікувально-оздоровчі властивості й історичну унікальність; екологічні критерії.

Результати аналізу природно-рекреаційного потенціалу проектного національного природного парку (далі – НПП) «Мжанський» свідчать про доцільність використання цієї території для екотуризму.

Матеріали та методи досліджень. Сьогодні є різні методики оцінки рекреаційного й екологічного потенціалу територій. Основою їх є визначення класифікаційних ознак оцінки еколого-туристичного потенціалу. Е. Котляров об'єднує їх у три групи:

1. Первинні, що охоплюють природні умови та ресурси (атрактивність елементів ландшафту, біорозмаїття, наявність крупних видів тварин, можливість відпочинку, сприятливі кліматичні умови).

2. Вторинні, що включають соціально-культурні умови та ресурси (наявність природних та історичних пам'яток, комфортність, тривалість подорожі тощо).

3. Лімітуючі умови (небезпечні природні явища, небезпечні й отруйні види тварин, паразитичні комахи, наявність отруйних рослин) [11].

Результати досліджень. Проектований національний парк «Мжанський» розташований у Харківському та Зміївському районах Харківської області уздовж річки Мжа від с. Мерефа до с. Зміїв. Територія НПП площею майже 3 000 га є ділянкою природної нагірної діброви, типового для Лівобережної України природного комплексу з характерним біоценозом рослин і тварин. На пісках переважають сухі і свіжі бори, в яких, крім сосни, трапляються береза, осика, рідше дуб, у підліску – бересклет, клен, рокитник, бузина й ін. На лівому березі р. Мжа широкою смугою розкинулися бори. Завдяки різноманітності екологічних умов на території парку склався складний комплекс борових фітоценозів – від сухих борів до суборів. У бору значні площі займають сосни, що сягають 100-річного віку.

Сосна (*Pinus sylvestris*) у сухих умовах здатна вирости високим і струнким деревом, утворюючи «корабельні ліси». Сосна як лікувальне дерево знезаражує повітря, розсіюючи в ньому фітонцидні леткі речовини.

Не випадково санаторії, будинки відпочинку, піонерські табори прагнуть розміщувати в соснових борах. Ефірні олії сосни, окислюючись, виділяють озон, який оздоровлює організм людини. Особливо цілющим таке повітря є для хворих на туберкульоз. Сприятлива дія кисню й озону поєднується з леткими виділеннями сосни, що мають сильні антимікробні властивості [10].

Трав'яний покрив сухих борів досить бідний і представлений як лісовими, так і степовими видами, з яких добре відомий злак зі специфічним приємним запахом чаполоч пахуча (*Hierochloa odorata*), цінні лікарські рослини зіновать руська (*Chamaecytisus ruthenicus*), цмин пісковий (*Helichrysum arenarium*), чебрець Маршаллів (*Thymus marschallianus*).

Завдяки лісорослинним умовам проєктований НПП «Мжанський» є одним із типових природних комплексів Лівобережного Лісостепу.

Клімат тут помірно континентальний. Середні температури січня – приблизно -7°C , липня – $+20^{\circ}\text{C}$. Атмосферних опадів випадає в середньому 500–550 мм/рік. Максимум їх зазвичай буває влітку, коли можливі зливові дощі. Радіаційний баланс за рік становить майже 38 кал/см². Вітри взимку переважають східні і південно-східні, а влітку – західні і північно-західні. Середньомісячна швидкість вітру в січні – 5,2 м/с, а в липні – 3,1 м/с, але бувають і бурі зі швидкістю понад 15 м/с. Живлення водойм переважає снігове, повені бувають навесні. Кількість річок, що мають довжину понад 10 км, – 18. Найбільша з них – р. Уди, довжина якої становить 164 км, площа водозбору – 3 894 км², середньорічний стік у с. Бабаї – 8,5 м³/с.

Отже, характеристика природно-кліматичних ресурсів району дослідження підтверджує можливість їх використання як рекреаційних.

Дослідження видового різноманіття ссавців підтверджене реєстрацією 66 видів, що становить 50% теріофауни України. За літературними даними, протягом 20 років в Україні кількість видів зросла на 30,7%, тоді як в регіоні досліджень – на 37,5%, що свідчить про перспективність біологічних рекреаційних ресурсів досліджуваного національного парку.

Збільшення деяких видів останніми десятиліттями відбулося завдяки:

- привнесенню у фауну адвентивних видів;
- реакліматизації або розширенню ареалів видів;
- застосуванню генетичних методів у діагностиці видів-двійників;
- більш активному залученню до вивчення ссавців фахівців-біологів різних регіонів і галузей.

Збагачення теріофауни регіону досліджень відбулося завдяки 2-м видам ряду рукокрилих – нічниці Брандта (*Myotis brandtii*), нетопиру звичайному – виду-двійнику, який наприкінці ХХ ст. був поділений на такі різновиди: нетопир лісовий (*Pipistrellus nathusii*) і нетопир пігмей (*Pipistrellus pygmaeus*); завдяки 2-м видам ряду хижих – енотовидному собаці (*Nyctereutes procyonoides*), американській норці (*Neovison vison*);

2-м видам ряду гризунів – ондатрі болотяній (*Ondatra zibethicus*), мишівці степовій (*Sicista subtilis*).

У дослідженому регіоні збіднення теріофауни сталося через зникнення 1-го виду ряду комахоїдних – хохоля (*Desmana moschata*); 2-х видів ряду зайцеподібних – степової пискухи (*Ochotona pusilla*), зайця-біляка (*Lepus timidus*); 4-х видів гризунів – крапчастого ховраха (*Spermophilus suslicus*), звичайного хом'яка (*Cricetus cricetus*), чорного пацюка (*Rattus rattus*), великого тушканчика (*Allactaga major*).

Розмаїття біотопів і багатий видовий склад рослинності створюють у природному парку ідеальні умови для розвитку унікального і різноманітного комплексу комах. Багато з них належать до категорії рідкісних видів і занесені до Червоної книги України, інші – до списку тварин, що потребують охорони на території Харківської області.

Передусім йдеться про великих, добре помітних метеликів. Останніми роками значно збільшили свою чисельність і стали практично звичайними мешканцями території проєктованого парку махаони (*Papilio machaon*), подалірії (*Iphiclides podalirius*) і поліксени (*Zerynthia polyxena*) із сімейства Вітрильники.

З денних метеликів широко представлені німфаліди (*Nymphalidae*), сатири (*Satyridae*), синявці (*Lycaenidae*). Люцина (*Hamaxia lucina*) – єдиний представник тропічної родини Ріодініди у фауні України й інші сім'ї родини булавоусих. Ще різноманітніший видовий склад нічних метеликів проєктованого парку. У Червону книгу України занесені стрічкарка блакитна (*Catocala fraxini*) з родини совок, бражник дубовий (*Marumba quercus*), бражник прозерпіна (*Proserpinus proserpina*) і мертва голова (*Acherontia atropos*). Найбільший нічний метелик Європи – сатурнія велика (*Saturnia pyri*), сатурнія руда (*Agliatau*), ведмедиця-господиня (*Callimorpha dominula*), ведмедиця велика (*Pericallia matronula*) і багато інших видів.

На початку літа на старих дубах у парку часто трапляються охоронювані у всій Європі жуки-олени (*Lucanus cervus*). «Рогаті» самці цього виду є найбільшими представниками жуків нашої фауни. До рогачів також належать оленьок (*Dorcus parallelipedes*), носоріг малий (*Synodendron cylindricum*) і рогач синій (*Platycerus caraboides*). Красотіл пахучий (*Calosoma sycophanta*), що полює в кронах дерев на волохату гусінь небезпечного шкідника лісів – непарного шовкопряда (*Lymantria dispar*), занесений до Червоної книги України, а його найближчий родич красотіл бронзовий (*Calosoma inquisitor*) – до списку рідкісних видів Харківської області.

Із червонокнижних видів жуків-вусачів (*Cerambycidae*) тут на дубах спорадично трапляється вусач-пурпуронадкрил Кеглера (*Purpuricenus kaehleri*), на вербах – вусач мускусний (*Agomia moschata*), а на суходільних луках – вусач-коренеїд хрестоносець (*Dorcadion equestre*). Також трапляється занесений до Червоної книги жук-самітник (*Osmoderma barnabita*), що належить до сімейства

пластинчастовусих жуків. Личинки цього дуже рідкісного жука розвиваються в гнилій деревині дупел плодкових дерев. Останніми десятиріччями через скорочення чисельності жука-носорога (*Oryctes nasicornis*) рідкісними стали занесені до Червоної книги України найбільші оси Європи – сколії-гіганти (*Megascolia maculata*). Їх самки відкладають свої яйця в паралізованих личинках жуків-носорогів. Чисельність червонокнижних бджіл-тесярів (*Xylocopa valga* і *X. violacea*) у природному парку досить стабільна.

Орнітофауна проектного НПП «Мжанський» типова для різновікової кленово-липової діброви на підвищеннях рельєфу. Найбільш багатий тваринний світ старовікових ділянок. Із групи птахів, які є осілими, трапляються синиці – блакитна (*Parus caeruleus*), болотяна (*Parus palustris*) і велика (*Parus major*); повзик (*Citta europaea*); строкаті дятли – великий (*Dendrocopos major*), середній (*D. medius*) і малий (*D. minor*); шпак звичайний (*Sturnus vulgaris*); ймовірна наявність сови сірої (*Strix aluco*). Зимуює довгохвоста синиця (*Aegialos caudatus*). З перелітних птахів, що з'являються навесні, першими пташиний хор починають дрозди – співочий (*Turdus philomelos*) і чорний (*T. merula*), пізніше до них приєднуються зяблик (*Fringilla coelebs*), звичайна вівсянка (*Emberiza citrinella*) та лісовий щеврик (*Anthus silvestris*). У лісовому буреломі гніздиться вільшанка (*Erithacus rubecula*). У молодих насадженнях і заростях кущів навесні оселяються кропив'янки (*Sylvia*), солов'ї (*Luscinia aluscinia*), сорокопуди (*Lanius collurio*).

На території проектного парку із класу ссавців трапляються горностай (*Mustela erminea*), ласка звичайна (*Mustela nivalis*), борсук (*Meles meles*), куниця – кам'яна (*Martes foina*) і лісова (*Martes martes*), лисиця (*Vulpes vulpes*), заєць-русак (*Lepus europaeus*). Звичайним видом у діброві є кріт європейський (*Talpa europaea*).

Лісовий комплекс ряду гризунів представлений такими видами, як білка звичайна (*Sciurus vulgaris*),

соня лісова (*Dromys nitedula*), мишівка лісова (*Sicista betulina*), мишак лісовий (*Sylvaemus sylvaticus*), мишак уральський (*Sylvaemus uralensis*), нориця руда (*Myodes glareolus*), нориця підземна (*Terricola subterraneus*).

Представники ряду рукокрилих вивчені недостатньо. Завдяки організації парку дослідження можуть стати регулярними. Зараз можна припустити наявність таких видів, як нічниця ставкова (*Myotis dasycneme*), нічниця водяна (*Myotis daubentonii*), вечірниця руда (*Nyctalus noctula*), нетопир лісовий (*Pipistrellus nathusii*).

З копитних представлені кабан дикий (*Sus scrofa*) та сарни (*Capreolus capreolus*).

Крім природних комплексів, характерних для долини р. Мжа, на території, пропонованій для створення парку, розташовані історичні пам'ятки, які є туристичними об'єктами.

Територія, пропонована для створення національного природного парку, з давніх часів перебувала в центрі історичних і культурних подій. Великий і Малий мжанські бори деякий час були оборонним укріпленням – у XVII ст. тут пролягала засічна лінія – система оборонних споруд від навал кочівників. У с. Пролетарське Зміївського району на правому березі річки Мож розташований православний Казансько-Височинівський монастир. Чоловічий монастир Харківської єпархії заснований 1886 р. У монастирі із часу його відкриття перебувала чудотворна ікона Казанської Божої Матері, іменована Височинівською. У с. Соколове розташований меморіальний комплекс-музей, присвячений подіям березня 1943 р. Саме в цій місцевості прийняв бій чехословацький батальйон під командуванням Людвіга Свободи. У с. Репяхівка зберігся маєток дворян Балашових, у недалекому минулому частково відреставрований.

Висновки. Проектований природний парк «Мжанський» має всі компоненти природного середовища, які завдяки своїй унікальності, оригінальності, естетичній привабливості повинні бути використані для організації різних видів і форм рекреаційної діяльності.

Література

1. Альмухамедова О. Роль екотуризму в устойчивом развитии рекреации. Известия ЮФУ. Технические науки. 2013. № 6 (143). С. 8–16.
2. Власова Е., Полякова Л. Рекреационные ресурсы, природно-рекреационный потенциал территории: сущность, особенности и функции. Известия Уральского государственного экономического университета. 2011. № 4 (36). С. 108–114.
3. Зайцев В., Ермаков С., Манучарян С. Рекреационные ресурсы – основа активного отдыха человека. Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. 2011. № 3. С. 52–61.
4. Каргалова Д. Потенциал экологического туризма в развитии экологической культуры населения региона. Образование в интересах устойчивого развития: тезисы докладов и презентаций XV Международной конференции (Россия, Москва, 27–28 июня 2009 г.). Санкт-Петербург, 2009. С. 221.
5. Косолапов А. Теория и практика экологического туризма: учебное пособие. М.: КНОРУС, 2005. С. 9.
6. Кусков А., Голубева В., Одинцова Т. Рекреационная география: учебно-метод. комплекс. М.: Изд-во МПСИ; Флинта, 2005.
7. Леонов В. Экотуризм как интегрированная основа экологического образования. Среднерусский вестник общественных наук: философия и проблемы гуманитарного знания. 2012. № 1. С. 21–23.
8. Пензина О. Возможности использования опыта ЕС по продвижению экологического продукта в российских условиях. Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5. Вып. 3. 2008. С. 140.
9. Экологический туризм на пути в Россию. Принципы, рекомендации, российский и зарубежный опыт / ред.-сост.: Е. Ледовских, Н. Моралева, А. Дроздова. Тула, 2002. С. 82.
10. URL: <http://www.kladovayalesa.ru/archives/336>.
11. Котляров Е. География отдыха и туризма. Формирование и развитие территориальных рекреационных комплексов. М.: Мысль, 1978. 238 с.